
Z A Č E T K I G I B A N J A Z A P R A V I C E Ž E N S K V M A R O K U : P O J A V D E L I T V E N A I S L A M S K I I N S E K U L A R N I F E M I N I Z E M

M a n c a R a č i č

Uvod

Začetki gibanj za pravice ženske so zanimivi z vidika razumevanja razvejanosti feminizmov in razumevanja pojmov, ki v tujih in slovenskih akademskih krogih pridobivajo čedalje več pozornosti. Hkrati se ob njihovem raziskovanju odpirajo vprašanja, ki obravnavajo problematiko (v današnjem času še vedno močno prisotnih) orientalističnih diskurzov in kolonialističnih mnenj. Zanimivo je s tem povezan tudi jezikovni vpliv kolonializma – v Maroku se na primer za pisanje akademske feministične literature uporabljata pretežno francoski in angleški jezik, kar onemogoča dostop do branja in razumevanje širši maroški populaciji, večinoma pismeni v arabskem jeziku ali jeziku ljudstva Amazigh.¹

Kot je značilno za feminizem na splošno, ima tudi islamski² feminizem številne različne definicije. Muslimanske ženske so se vedno, tako kot tudi druge, zavedale neenakosti in kršenja določenih pravic zaradi

¹ Manca Račič, »Maroška družba in gibanja za spolno enakopravnost: Sodobni pogledi na (islamski) feminizem,« (Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2018), 3.

² Islamski feminizem lahko imenujemo tudi muslimanski feminizem, brez očitnih razlik. Asma Lamrabet tako na primer v sklopu zbornika o islamskih feminizmih piše o »muslimanskih ženskah« in »muslimanski misli« (gl. Asma Lamrabet, »Entre refus de l'essentialisme et réforme radicale de la pensée musulmane,« v *Féminismes islamiques*, ur. Zahra Ali (Pariz: La Fabrique éditions, 2012), 55–70), medtem ko je avtorica v uvodu svojega poglavja proglašena za islamsko feministko (gl. Zahra Ali, ur., »Conclusion: décoloniser et renouveler le féminisme,«

svoje spolne identitete. Na nastanek tako imenovanega islamskega feminizma so vplivali ženske zahteve po enakosti in pravičnosti ter tudi protikolonialistična in nacionalistična gibanja v prvi polovici 20. stoletja.³ Feminizem je v tistem času v Evropi in Severni Ameriki že vstopil v širšo javnost ter je s svojimi idejami pogosto napadal domorodne (tu vključene tudi muslimanske) skupnosti ter s tem ohranjal evropsko, zahodnjaško⁴ nadvlado v svetu.⁵ Raziskovalci in diplomati z Zahoda so v 19. stoletju pogosto in na različne načine poročali o podrejenosti muslimanskih žensk v njihovem okolju, kar je med domačim prebivalstvom spodbudilo še večje protikolonialistične upore in močnejša nacionalna gibanja. Vse skupaj je postalo še kompleksnejše s pojavom sodobne nacionalne države in aktualizacijo vprašanja položaja žensk v islamu. Nova oblast tako ni le selektivno preoblikovala klasičnih zakonov islamskega družinskega prava, temveč je tudi določala obseg pravic žensk in porajajočega ženskega aktivizma.⁶

Maroška gibanja za pravice žensk

Začetki ženskih gibanj v Maroku so močno povezani s prvimi diskusijami o položaju in življenjskih pogojih žensk ter so posledica razvoja države in njenih družbenopolitičnih sprememb.⁷ Maroko je postal neodvisna kraljevina 2. marca 1956 s podpisom deklaracije o prekinitvi francoskega protektorata, sicer v veljavi od leta 1912. Vprašanje položaja žensk je bilo na prelomu 20. stoletja področje nerazumevanj in sporov med tradicionalisti, nacionalisti in modernisti, ki so vsak po svoje poskušali vplivati na svojo vidnost in politično prisotnost pri raz-

v *Féminismes islamiques*, ur. Zahra Ali (Pariz: La Fabrique éditions, 2012), 39). Zaradi večje razširjenosti uporabe pojma islamski feminizem ga bomo uporabili tudi tu.

³ Ziba Mir-Hosseini, »Muslim Women's Quest for Equality: Between Islamic Law and Feminism,« *Critical Inquiry* 32, št. 4 (2006): 638, <https://doi.org/10.1086/508085>.

⁴ Zahod in Vzhod sta dihotomiji, ki sta v našem besednjaku precej samoumevni. Zavedam se problematičnosti homogenega razumevanja obeh pojmov, predvsem orientalističnega razumevanja Vzhoda kot »Drugega«, vendar tu služita kot geografski in ideološki usmeritvi.

⁵ Leila Ahmed v Mir-Hosseini, »Muslim Women's Quest for Equality,« 638.

⁶ Mir-Hosseini, »Muslim Women's Quest for Equality,« 638.

⁷ Rabéa Naciri, »Le mouvement des femmes au Maroc,« *Nouvelles Questions Féministes* 33, št. 2 (2014): 43, <https://doi.org/10.3917/nqf.332.0043>.

pravah.⁸ Razglabljanja so dobila nove razsežnosti po kolonialnem obdobju, še zlasti z nastankom različnih feminističnih združenj v 80. letih 20. stoletja.⁹

Gibanja za pravice žensk v kolonializmu

Francoska republika je 30. marca 1912 v Fezu ustvarila svoj uradni protektorat. Prvi meseci po njegovem nastanku so v maroški zgodovini znani bolj ali manj po obsežnih pokolih ljudstva Amazigh in arabskega prebivalstva, ki jim je novembra leta 1925 sledil začetek nacionalnega gibanja. Upanje na osamosvojitve se je pokazalo 5. novembra 1955, ko je Francija pristala na dogovor, da Maroko postane samostojna kraljevina, vendar so na njeno uresničitev morali počakati še nekaj let.

Maroško gibanje za pravice ženske se je v teh burnih časih prav tako kot katero koli drugo gibanje znašlo med tradicionalističnimi in reformističnimi boji za prevlado, ki so v državi vidni še danes. Za prva velika reformista po maroški neodvisnosti veljata Mohammed Al-Hajoui in Allal Al-Fassi, ki sta pisala pod vplivom ideologij Magreba¹⁰ in Bližnjega vzhoda. Al-Hajoui je bil eden prvih reformistov, ki se je zavzemal za izobraževanje deklet, vendar pod določenim pogojem – v obstoječih islamskih okvirih, v katerih je bilo izobraževanje osredinjeno zlasti na učenje pripisanih spolnih vlog. Izobraževanje naj bi se tako nanašalo le na učenje žensk materinske vloge, prek katere bi okrepili reprodukcijo in vzgajali nove državljanke.¹¹

Prva organizacija, ki je poudarila položaj žensk v narodnem vprašanju, je bila *l'Union des femmes au Maroc*¹² iz leta 1944, sicer ideološko

⁸ »L'Indépendance du Maroc et de la Tunisie,« CVCE.EU, dostop 5. junija 2019, <https://www.cvce.eu/education/unit-content/-/unit/dd10d6bf-e14d-40b5-9ee6-37f978c87a01/2796f581-3e5a-4dff-9fbe-fd3d48966b38>.

⁹ Račič, »Maroška družba in gibanja za spolno enakopravnost,« 20.

¹⁰ Magreb je danes pojem, s katerim označujemo predel Severne Afrike ob Sredozemskem morju. Tako imenovani »osrednji Magreb« obsega ozemlja Maroka, Alžirije in Tunizije. Uporaba geografskega pojma je postala bolj razširjena z letom 1989 in nastankom *l'Union du Maghreb arabe* (Olivier Pliez in Semmoud Bouziane, »Maghreb: Géographie,« *Universalis.fr*, dostop 6. junija 2019, <https://www.universalis.fr/encyclopedie/maghreb-geographie/>).

¹¹ Naciri, »Le mouvement des femmes au Maroc,« 43.

¹² Op. slo. prev. združenje žensk v Maroku.

povezana s komunistično stranko. Druga pomembna organizacija je nastala leta 1946 v okviru *Parti démocratique de l'indépendance*¹³, znana tudi pod imenom *Sœurs de la pureté*¹⁴. Kljub reševanju ženskega vprašanja sta bila glavna cilja prej omenjenih organizacij predvsem boj za maroško neodvisnost in osvoboditev izpod francoskega protektorata. *Sestre čistosti* so bile uspešne predvsem zaradi svojega politično premišljenega delovanja – članice so na primer maroško princeso Lallo Aïcho, hčer tedanjega maroškega kralja Mohameda V., predstavile kot ideal in vzor tedanje maroške ženske ter s tem pridobile odobravanje in podporo maroške kraljeve družine, ki je v Maroku še danes najvišja državna in verska avtoriteta.¹⁵

Sestre čistosti so v svojem delovanju ulemo naslavljalje z vprašanji, kot so: Zakaj v muslimanskem pravu žensko pričanje ni enakovredno moškemu? Zakaj islam ni dodelil ženskam enakopravnih možnosti sodelovanja pri verskih obredih? Zakaj so torej ženske še vedno diskriminirane, če so imele v islamu, kot pravi ulema, v vseh obdobjih in družbah visok položaj in bile enakovredne moškim?¹⁶ S prihodom novih generacijskih gibanj za pravice žensk so bila začetna vprašanja le preoblikovana in nadgrajena.¹⁷

Gibanja za pravice žensk po maroški neodvisnosti

Po odhodu Francozov so se Maročani znašli pred novo nalogo, in sicer procesom utrjevanja in oblikovanja nove narodne identitete, kar je v bistvu pomenilo pospešeno arabizacijo. Ta je imela za posledico odpravo uporabe francoščine na vseh področjih delovanja, še zlasti v javnem izobraževalnem sistemu. Ta naloga je bila na prednostnem seznamu po zaslugi politične stranke *Istiqlal Party*, ki je po osamosvojitvi propagirala pomen izobraževanja maroškega mladega prebivalstva, kar je bilo ključno za oblikovanje patriotskih mnenj do nove, neodvisne

¹³ Op. slo. prev. demokratična stranka za neodvisnost.

¹⁴ Op. slo. prev. sestre čistosti.

¹⁵ *Prav tam*, 46.

¹⁶ *Prav tam*.

¹⁷ *Prav tam*, 46–47.

domovine.¹⁸ Zanimivo je, da se je na nacionalni ravni uporaba arabščine mogoče res spodbujala, vendar se je izobraženi del prebivalstva (med njimi tudi takratne aktivistke/feministke) obrnil k rabi francoščine, saj je jezik vseboval izraze, ki so bili v maroški kulturi pogosto zaznamovani kot tabu teme. Jezik nekdanjih kolonizatorjev je, zanimivo, ponujal varno zavetje razprav, lažje sporazumevanje o določenih pojmi, ki so bili v francoščini že sprejeti in v uporabi. Številne avtorice so raje pisale v francoščini, saj se je arabščina večinoma povezovala z islamom, zato so jo v svojih pisanjih uporabljale z velikim strahospoštovanjem.¹⁹ Hkrati pa so bili cilji t. i. arabizacije prav tako vrnitev h koranskim svetim besedilom in iskanju oziroma proizvajanju kulturne avtentičnosti, kar je pomenilo islamizacijo izobraževalnega programa.²⁰ Ti procesi so se izvajali tudi v obliki kulturnih reform. Spremembe so bile predvsem posledica strahu tedanje vlade po moči liberalno usmerjenih posameznikov in organizacij. Islamizacija je vključevala več različnih političnih posegov, med njimi tudi:

- islamizacijo izobrazbe na vseh ravneh (kar je pomenilo tudi ustanavljanje oddelkov za islamske študije na univerzitetni ravni) ter
- marginalizacijo družboslovnih in humanističnih znanosti ter zahodnjaške filozofije.²¹

Naciri za to obdobje ugotavlja, da je bil to čas emancipacije, definirane s strani moških. To zlasti velja za prvi desetletji razvoja feminizma in ženskih gibanj po maroški osamosvojitvi, do 80. in 90. let 20. stoletja.²² Država je s samostojnostjo postala skrbnica izobraževanja in (samostojna) oblikovalka družinskega zakonika *Moudawana*, spisanega med letoma 1957–1958. Prav ta zakonik je ohranjal neenakosti med spoloma, versko stroge interpretacije glede položaja žensk, legitimnost poligamije, utrjeval je prepričanje o pomenu ženske poslušnosti in njene podrejenosti možu in poudarjal pomen družinske časti (v večini primerov je bila ta vezana na vedenje in spolne prakse deklet, poudarjal je

¹⁸ Zakia Salime, *Between Feminism and Islam: Human Rights and Sharia Law in Morocco* (Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2011), 11.

¹⁹ Fatima Sadiqi, *Moroccan Feminist Discourses* (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 131.

²⁰ Gilles Kepel v Salime, *Between Feminism and Islam*, 11.

²¹ Salime, *Between Feminism and Islam*, 11.

²² Naciri, »Le mouvement des femmes au Maroc,« 47.

tudi pomen devištva pred poroko).²³ Naciri opisuje, kako je maroška država v tem času veliko prispevala k oblikovanju dovoljenih spolnih identitet ter tudi k ustvarjanju in nadzorovanju ločnic med zasebnim in javnim življenjem prek izobraževalnega sistema, norm, zakonov in prikaza simbolične premoči moških.²⁴

Pisateljica in novinarka Zakya Daoud meni, da je bil uspeh žensk v času odpora in boja za maroško samostojnost grenko-sladek. Ženske, ki so sodelovale v političnih delovanjih in odporu proti kolonialistom, so bile v času neodvisnosti napotene nazaj v svoja domovanja, kjer naj bi opravljale novo častno nalogo mater in vzgojiteljic novih državljanov, državljanek.²⁵ Tiste, ki so se svoje delo odločile nadaljevati, so se posvetile predvsem socialnemu in prostovoljnemu delu, se pravi zaposlitvam, ki veljajo za feminizirane.²⁶ Tovrstne razmere so pravzaprav sprožile odpore, zato so se začele v 70. in 80. letih 20. stoletja pojavljati nove feministične organizacije²⁷, ki so s svojim delom dosegle te večje premike:

- konec delovanja feministk le v elitnih krogih (te posameznice so bile izobražene v tujini in so pri pisanjih ali v debatah uporabljale predvsem francoščino ali angleščino);
- pojav novih ženskih organizacij in društev, predvsem družbeno-strokovnih.²⁸

Obdobje te politične odprtosti je prav tako sovpadalo z desetletjem odredbe za ženske (1976–1985)²⁹, podane s strani Združenih narodov, in z razglasitvijo konvencije *The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women* (v nadaljevanju: CEDAW) leta 1979.³⁰ Konvencija o odpravi vseh oblik diskriminacije žensk, ki jo je Generalna skupščina Združenih narodov sprejela leta 1979, se pogosto razume tudi kot mednarodni zakon o pravicah žensk. Skupaj s pre-

²³ Abderrazak Moulay R'chid po Naciri, »Le mouvement des femmes au Maroc,« 47.

²⁴ Naciri, »Le mouvement des femmes au Maroc,« 47.

²⁵ Zakya Daoud v Naciri, »Le mouvement des femmes au Maroc,« 47.

²⁶ Naciri, »Le mouvement des femmes au Maroc,« 47.

²⁷ *Prav tam*, 48–49.

²⁸ *Prav tam*, 49.

²⁹ Op. angl. prev. *United Nations Decade for Women*.

³⁰ *Prav tam*; gl. Souad Eddouada in Renata Pepicelli, »Morocco: Towards an 'Islamic State Feminism',« *Critique internationale* 1, št. 46 (2010): 89, <https://doi.org/10.3917/crii.046.0087>.

ambulo in tridesetimi členu opredeljuje, kaj pomeni diskriminacija, in določa nacionalne ukrepe za njeno odpravo. S sprejetjem *CEDAW* so se države podpisnice obvezale k:

- uveljavitvi načela enakosti med moškimi in ženskami v svojem pravnem sistemu,
- odpravi vseh diskriminatornih zakonov,
- sprejetju ustreznih ukrepov, ki prepovedujejo diskriminacijo žensk, ter
- ustanovitvi tribun in drugih javnih ustanov za zagotavljanje učinkovite zaščite žensk.³¹

Ti dogodki so poglobili razprave o vprašanju statusa žensk, njihovega družbenega položaja in njihovih težav, kar je pripomoglo k večji dejavnosti žensk in spremembam v maroški družbi.³² Fatima Sadiqi dodaja, da je treba za razumevanje političnega dogajanja v Maroku analizirati tudi mednarodno politično dogajanje v zadnjih desetletjih 20. stoletja. Vsekakor je imela velik vpliv na dogajanje v kraljevini iranska revolucija, s katero je prišlo do nastanka »političnega islama«, katerega pravo temelji na uvajanju šeriata, ki po mnenju nekaterih (predvsem zahodnjaških feministk) vsebuje misel o podrejanju žensk in zavračanju njihovih pravic. Med pomembnejše zgodovinske dogodke lahko štejemo tudi razpad Sovjetske zveze leta 1989, kar je imelo za posledico oslabitev liberalno usmerjenega diskurza, tudi na ozemlju Maroka. Kot tretji pojav pa je pomemben prihod Združenih držav Amerike kot gospodarske velesile, ki je močno vplival na notranjo in zunanjo politiko maroške kraljevine.³³

Zadnji desetletji 20. stoletja sta tako pomenili ustanovitev feminističnih organizacij in obdobje obsežnega pisanja na temo statusa žensk v družbi. Pomembna in vidnejša razlika je bila, da so bile glavne akterke tovrstnih diskusij ženske. Pomembnejši organizaciji tistega časa sta bili *L'Association Démocratique des Femmes au Maroc* (v nadaljevanju:

³¹ »Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women,« UN WOMEN, dostop 8. junija 2019, <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/>.

³² Naciri, »Le mouvement des femmes au Maroc,« 49.

³³ Sadiqi, *Moroccan Feminist Discourses*, 134.

ADFM) in *L'Union de l'Action Féminine* (v nadaljevanju: UAF), ki sta podrobneje predstavljeni v spodnji tabeli.³⁴

Tabela 1: Pomembnejši maroški feministični organizaciji ob koncu 20. stoletja.³⁵

	<i>L'Association Démocratique des Femmes au Maroc</i>	<i>L'Union de l'Action Féminine</i>
Angleški prevod	<i>Moroccan Women's Democratic Association</i>	<i>Union of Female Action</i>
Delovanje	ADFM je bila ustanovljena leta 1985 v Rabatu. Večina sodelavk je bila članic maroške komunistične in socialistične stranke.	UAF je bila ustanovljena leta 1978 v Rabatu s strani levo usmerjenih maroških aktivistk znotraj <i>L'Organisation de l'Action Démocratique et Populaire</i> . Sedež organizacije je bil v Rabatu, podružnice pa v preostalih delih kraljestva.
Članstvo	Njeno vodstvo so sestavljale univerzitetne profesorice, učiteljice, pravnice in izobraženke iz dvojezičnega ali frankofonskega okolja. Ustanovitev ADFM še danes velja za pomembnejši mejnik v razvoju maroškega sekularnega feminizma.	Tako kot ADFM je tudi UAF želela v svojem delovanju ostati neodvisna od političnih strank ali programov in je za članice sprejemala vse profile žensk. Najvidnejša članica organizacije je bila Latifa Jbabdi, nekdanja politična zapornica in borka za človekove pravice.

Cilj obeh organizacij je bila demokratizacija Maroka z uporabo teh pristopov: pomoč vladi pri različnih družbenih vprašanjih, pomoč žrtvam nasilja (zdravstvena, psihološka in pravna pomoč posameznicam) in ozaveščanje prebivalstva prek različnih socialnih programov.³⁶

³⁴ Salime, *Between Feminism and Islam*, 23–24.

³⁵ *Prav tam.*

³⁶ Sadiqi, *Moroccan Feminist Discourses*, 135.

Eden pomembnejših ukrepov organizacije *UAF* je začetek peticije *One Million Signature Campaign*³⁷ leta 1992, s katero so želeli zbrati milijon podpisov za spremembo tedanjega družinskega zakonika *Moudawane*, da bi se ta zavzemal za večjo egalitarnost med spoloma. Projekt je bil zasnovan na podlagi liberalnih razprav na temo ženskih pravic, spodbujale so ga tudi mednarodne pogodbe, med katerimi izstopa *CEDAW*. S peticijo so postale sanje o spremembah bližnja resničnost, zato se je intenzivnost razprav s pojavom peticije stopnjevala in širila po vsej državi. Gibanje je vplivalo na sekularne feministke in tudi na versko naravnane ženske skupine. Ne samo da je organizacija *UAF* sporočila širši javnosti, da imajo ženske moč in da se vplivi feminističnega gibanja v Maroku širijo, temveč je pokazala tudi na sposobnost sodelovanja različnih ženskih skupin.³⁸ Glavna cilja peticije sta bila prepoved poligamije in predaja odločitve o ločitvi zakoncev v presojo sodnika (in ne moškega, kot je bilo veljavno prej).³⁹

Leta 1993 so se začele izvajati prve državne reforme v okviru načrta za integracijo žensk v razvoj.⁴⁰ Glavne zahteve so bile:

- dvig starosti ob poroki na 18 let;
- prepoved znotrajzakonskega skrbništva;
- prijava otrok, rojenih zunaj zakonske zveze, pod ime matere;
- predaja ločitve zakoncev sodišču in
- delitev premoženja med zakonca ob razvezi.⁴¹

Fatima Sadiqi poznejše spremembe uvršča v tretji val maroškega feminizma (od leta 2000 do danes), ki so ga oblikovala predvsem vprašanja o identiteti, islamizmu, globalizaciji (z njo o pojavu novih tehnologij) in različnih uporih v regijah.⁴² Vsekakor so ta vprašanja izjemno kompleksna, predvsem zaradi problematizacije družbenih razredov, stopenj izobrazbe, učinkov islamizma, jezikovnih pravic, družbenega spola in mednarodnih strategij.⁴³ Po letu 2000 se je prav tako začelo pr-

³⁷ Op. slo. prev. peticija za milijon podpisov.

³⁸ Salime, *Between Feminism and Islam*, 30.

³⁹ Sadiqi, *Moroccan Feminist Discourses*, 136–137.

⁴⁰ *Prav tam*, 137.

⁴¹ *Prav tam*.

⁴² *Prav tam*, 138.

⁴³ *Prav tam*.

vič resno obravnavati vprašanje maroških etničnih manjšin – Berberov ali ljudstva Amazigh. Jezik tega ljudstva je leta 2011 postal tudi uradni državni jezik in je tako spremenil svoj status, s čimer je prehodil pot od marginaliziranega do državno pomembnega, priznanega, osrednjega. Sadiqi poudarja, da je bila usoda prej omenjenega ljudstva in žensk vedno podobna. Ko je država priznala ljudstvo Amazigh za manjšino, je vanjo vstopila komponenta boja za kulturne pravice.⁴⁴

Leto 2011 pa ni bilo pomembno samo zaradi vključitve jezika v ustavo, temveč tudi zaradi izvolitve islamistov v večinsko vlado stranke *Partie de la justice et du développement*⁴⁵. Ljudje so sicer kmalu ugotovili, da sprememba ne bo tako očitna, kot so najprej pričakovali. Islamska politična stranka ni bila po delovanju nič drugačna od liberalno/sekularno usmerjene nekdanje vlade. Tako so številni ugotovili, da se kljub vstopu vere v politiko družbeni položaj vsaj na nekaterih pomembnih področjih ne bo bistveno spremenila. Sčasoma se je podpora islamizmu in zastopnikom političnega islama manjšala, k čemur je prispevala tudi oslabitev politične moči egipčanske muslimanske bratovščine, ki je imela do tedaj v Maroku velik vpliv. K vsem tem političnim dogajanjem lahko dodamo še pragmatizem maroške mladine in vpliv družbenih medijev na ustvarjanje drugačnega, novega družbenega prostora za diskusijo, med drugim na vprašanja spolne enakopravnosti.⁴⁶

Nove razprave so torej zajele tudi vprašanje statusa žensk, pri čemer so bile dejavne številne intelektualke. Med njimi izstopa Fatima Mer-nissi, sociologinja, profesorica in pisateljica, ki je želela v svojih delih predstaviti življenja vsakdanjih Maročank. Njena pisanja so bila podlaga za vsa druga, ki se niso osredinjala samo na status žensk, temveč na celotno maroško družbo – Malika Belghiti se je tako na primer ukvarjala s položajem ruralnih žensk, Soumaya Naamane Guessouss in Abd Essamad Dyalmi sta pisali na temo spolnosti, medtem ko se je Rahma

⁴⁴ *Prav tam*, 138–139.

⁴⁵ Op. slo. prev. stranka za pravico in razvoj.

⁴⁶ *Prav tam*, 139; gl. Fatima Sadiqi, ur., »The Center: A Post-Revolution Space for Women's Movements in North Africa: Morocco as an Example,« v *Women's Movements in Post-Arab Spring North Africa* (New York: Palgrave Macmillan, 2016), 21, https://doi.org/10.1057/978-1-137-50675-7_2.

Bourquia ukvarjala s praksami in vidiki žensk pri vprašanju reprodukcije.⁴⁷

To je bilo obdobje velikih sprememb tudi v univerzitetnih krogih. Leta 1983 je tako v Maroku luč ugledala prva raziskovalna skupina maroških intelektualk, ki so se ukvarjale s temo žensk in družine. Pisanja so kmalu presegle nacionalne okvire in se povezala na območju Magreba, kar je omogočilo večjo prepoznavnost problematike ženskega vprašanja v vsej Severni Afriki. Te spremembe so tako močno vplivale na zavedanje o resničnem položaju žensk v Maroku in na okrepitev feminističnih organizacij. V svojih delovanjih so bile skupine usmerjene zlasti k praktičnemu delu, njihova gradiva pa so bila objavljena v različnih novonastalih publikacijah, na primer v *Le Collectif Maghreb-Égalité 95*, ki je objavljala v treh jezikih (arabščini, francoščini in angleščini). Med pomembnejše publikacije spada tudi *Kalimat*, ki je po mnenju Nacirijeve prispeval k nastanku feministične zavesti v Maroku. Pridružuje se mu še mesečnik *8 Mars*⁴⁸, *Femmes du Maroc* in *Citadine*, publikacija, ki je izhajala v francoskem in arabskem jeziku. V nasprotju s prvimi objavami o maroški neodvisnosti, so bila zdaj gradiva napisana in objavljena tudi v arabskem jeziku. Take spremembe v uporabi jezika zaznamo šele v 80. letih, ko večina literature izhaja v arabščini. Predstavnice tega novega jezikovnega gibanja so bile Farida Bennani, Zineb Miadi in Fatéma Zohra Zryouel.⁴⁹ Pisanja so nedvomno pripomogla k širši razpravi o ženskih vprašanjih, vendar je bila ključna poteza reformacija družinskega zakonika *Moudawane*, ki je v tistem času temeljil na šeriatskem pravu.⁵⁰

Zgodovina maroškega feminizma je tako predvsem zgodovina liberalno usmerjenega feminizma, saj je islamski feminizem zlasti stvar bližnje preteklosti in je nastal kot protiutež že uveljavljenim mislim. Seveda pa je treba poudariti, da sekularni feminizem ni pomenil popolnega izključevanja islama iz političnih in feminističnih okvirov, čeprav so

⁴⁷ Naciri, »Le mouvement des femmes au Maroc,« 50.

⁴⁸ Feministični mesečnik *8 Mars* je bil tudi začetnik feministične organizacije UAF (Salime, *Between Feminism and Islam*, 24).

⁴⁹ Naciri, »Le mouvement des femmes au Maroc,« 50–51.

⁵⁰ Abderrazak Moulay R'chid v Salime, *Between Feminism and Islam*, xi. Gl. Abderrazak Moulay R'chid, *La femme et la loi au Maroc* (Casablanca: Le Fennec, 1991), 51–127.

bile liberalno usmerjene maroške politične stranke marksistično in komunistično naravnane. Vendar pa je treba razumeti, da ima sekularnost v Maroku svojstven pomen in večinoma nakazuje na problematizacijo patriarhata in družbene ureditve, zlasti če pogledamo pisanja Fatime Sadiqi v tretjem poglavju dela *Moroccan Feminist Discourses* (2014).⁵¹

Sodobni diskurz med sekularnim in islamskim feminizmom

Obstajajo različne interpretacije feminizma in zelo podobno velja za vse njegove druge različice. Vsekakor pa prevladajo v diskurzu sekularno-islamsko predvsem kritična mnenja sekularnih feministk do islamskih. Večina avtoric se poskuša taki dihotomiji izogniti, medtem ko se posamezne pri tem ne zadržujejo.⁵²

Ena takih avtoric, ki opozarja na negativne vplive islamskega feminizma kot emancipacijskega, je Fatima Sadiqi, ki navaja, da je bistvo maroškega sekularnega feminizma predvsem to, da se trudi izpopolniti šeriatsko pravo in ne teži k njegovemu popolnemu zavračanju.⁵³ Taka opredelitev sekularnega lahko povzroči določeno zmedo, saj sekularno v (predvsem v zahodnjaškem pogledu) povezujemo zlasti z ločitvijo države od drugih verskih ustanov. Medtem ko je sekularni feminizem v Maroku že znan in uveljavljen pojem, prikaže Sadiqijeva, da je islamski feminizem prišel v Maroko pretežno pozno, v 90. letih 20. stoletja. Zanj to novo feministično gibanje pomeni ponovno interpretiranje svetih verskih besedil. Islamski feminizem naj bi bil tako v primerjavi s sekularnim zasidran v islamskem diskurzu v Koranu in hadisih (zapisana pričevanja o preroku Mohamedu).⁵⁴

Če povzamemo zgoraj opisana feminizma, lahko vsekakor rečemo, da sta »ta feminizma proizvoda različnih zgodovinskih, družbenih, političnih in mednarodnih dogajanj«. ⁵⁵ Po Sadiqijevi je sekularni feminizem proizvod liberalne ideologije, drugi pa proizvod islamske ideologi-

⁵¹ Račič, »Maroška družba in gibanja za spolno enakopravnost,« 31.

⁵² *Prav tam*, 32.

⁵³ Sadiqi, *Moroccan Feminist Discourses*, 128.

⁵⁴ *Prav tam*, 128–143.

⁵⁵ *Prav tam*, 148.

je.⁵⁶ V spodnji tabeli so natančneje prikazane štiri glavne razlike med omenjenima feminizmoma po Fatimi Sadiqi.

Tabela 2: Vsebinske razlike med sekularnim in islamskim feminizmom.⁵⁷

	Sekularni feminizem	Islamski feminizem
Izhodišča/ temelji	Privilegira <i>Mawasid al-Sharia</i> (op. slo. prev. cilji šeriatskega prava), mednarodne konvencije in branje svetih besedil ob upoštevanju splošnih človekovih pravic.	Privilegira sveta besedila, zavrača zahodnjaške vrednote in priznava islam kot edini vir navdiha za katero koli reformo (sekularni feminizem vidi kot vdor zahodnjaških vrednot).
Cilji	V ospredju je zagotavljanje pravic žensk.	Cilj je širjenje islama, pravice žensk so drugotnega pomena.
Tradicija	Tradicijo vidi kot nekaj starega, preživetega, in se zavzema za napredne spremembe na področju vprašanja pravic žensk.	Poudarja tradicionalne vloge žensk kot soprog, mater, prostorsko spolno segregacijo in posebna navodila za vedenje žensk (doma in tudi v javnosti).
Verska identiteta	Verska identiteta je ena izmed številnih identitet, ki jih poseduje ženska. Nanjo gleda kot na omejujočo, saj naj bi zavirala odpravljanje spolne neenakosti, zatiranja in patriarhata.	Verska identiteta je nedvomno pomemben, morda celo ključni del identitete posameznika.
Vprašanje enakopravnosti	Zavzema se za enakopravnost med spoloma.	Zavzema se za pravično razporeditev vlog med spoloma (op. angl. prev. <i>equity</i>), v katerih vidijo potrditev že obstoječe ureditve.

⁵⁶ *Prav tam.*

⁵⁷ *Prav tam*, 148–151; gl. Sadiqi, »The Center: A Post-Revolution Space for Women's Movements in North Africa,« 16–22.

Sadiqijeva je izjemno kritična do islamskega feminizma, za katerega meni, da poskuša zožiti identiteto posameznika na samo versko dimenzijo.⁵⁸ Sicer pa je tak prikaz le del razumevanja in pogleda na današnji maroški islamski feminizem.

S tem vprašanjem se podrobneje ukvarja tudi Zakia Salime, ki v delu *Between Feminism and Islam* (2011) opisuje delovanje islamistk v Maroku.⁵⁹ Kot piše, so bile to posameznice, ki so 12. marca 2000 v Casablanci organizirale demonstracije, na katerih so se zavemale za reformiranje zakonika *Moudawane* v smeri večjega spoštovanja islamskega ali šeriatskega zakona.⁶⁰ Salimejeva pripoveduje, da je bila množica sestavljena iz pokritih žensk, večina jih je nosila maroško tradicionalno oblačilo imenovano *dželaba*, s katero so želele poudariti svojo narodno identiteto. Ženske so vzklikale verske navedke iz Korana in hadisov, skupaj s političnimi gesli »moški in ženske s(m)o enaki pred bogom« in »recimo ne mednarodnim dogovorom o pravicah žensk.«⁶¹ Tega shoda naj bi se po neuradnih podatkih udeležilo skoraj milijon ljudi.⁶²

Vsekakor pa ne moremo razumeti maroškega feminizma, če ne poznamo pisanja in misli najbolj znane maroške aktivistke Fatime Mernissi (1940–2015). Njena dela so prevzeta z idejami islama, feminizma in sodobnosti.⁶³

Mernissijeva je pomembna predvsem zaradi gradnje pomenskega mostu med feminizmom in islamom, v katerem je videla izvor enako-

⁵⁸ Sadiqi, *Moroccan Feminist Discourses*, 31.

⁵⁹ Salime, *Between Feminism and Islam*, 30–110.

⁶⁰ *Prav tam*, xii.

⁶¹ *Prav tam*.

⁶² *Prav tam*.

⁶³ V Fezu rojena pisateljica je odraščala v veliki družini, kar je močno vplivalo na njeno poznejše raziskovanje in pisanje. Izobražena je bila na eni izmed prvih zasebnih šol v Maroku in pozneje svoj študij nadaljevala na pariški Sorboni. Po končanem študiju na omenjeni univerzi se je odločila za nadaljevanje študija sociologije v Združenih državah Amerike. Pozneje se je vrnila v Maroko, kjer je opravljala poklic univerzitetne profesorice in dejavno nadaljevala pisanje (Margalit Fox, »Fatema Mernissi, a Founder of Islamic Feminism, Dies at 75,« *The New York Times*, 8. 6. 2019, <https://www.nytimes.com/2019/12/10/world/middleeast/fatema-mernissi-a-founder-of-islamic-feminism-dies-at-75.html>). Med njena pomembnejša dela spadajo *Rêves de femmes* (1994), *The Veil and the Male Elite: A Feminist Interpretation of Women's Rights in Islam* (1992), *La Peur modernité, Islam et démocratie* (1992), *Le Harem politique* (1987), *Sexe, idéologie et Islam* (1983), *Sultanes oubliées* (1990), *Le Monde n'est pas un harem, Paroles de femmes au Maroc* (1991) in *Le Harem européen* (2003).

pravnosti žensk. Verska navodila so po njenem mnenju pozneje v svojo korist spremenili pomembnejši islamski interpreti ali učenjaki – izključno moški, kar je vplivalo na spremembe in položaj žensk v muslimanski družbi.⁶⁴ Na drugi strani Fatima Sadiqi avtorico označuje za sekularno feministko.⁶⁵ Po razumevanju Sadiqijeve naj bi se sekularne feministke v maroškem kontekstu trudile prikazati, da korenine ženske podrejenosti ne izvirajo iz Korana ali islamske zgodovine, temveč iz šeriatskega ali islamskega prava.⁶⁶ Fatima Seedat se s tako trditvijo ne strinja in Mernissijevo postavlja ob bok islamskima feministkama Leili Ahmed in Amini Wadud.⁶⁷ Mernissijeva naj bi bila tako z Ahmedovo del novih pojmovanj feminizma – o muslimanskih ženskah in zgodovini islama sta pisali na način, ki ni več sam po sebi hvalil islamskega napredka glede položaja žensk, temveč sta z največjo močjo napadli patriarhalne norme zgodnje muslimanske in sodobne družbe.⁶⁸

Mernissijeva kot intelektualka, ki je znana predvsem po svojem prebiranju in ponovnem interpretiranju svetih besedil, tako ne spada več v okvir, ki ga postavi Sadiqijeva. Fatima Mernissi je videla možnost osvoboditve žensk le skozi islam, ki je pomemben del maroške družbe in kulture. Verska navodila so po njenem mnenju pozneje v svojo korist spremenili pomembnejši islamski interpreti ali učenjaki, izključno moški, kar je vplivalo na spremembe in položaj žensk v muslimanski kulturi. Sama se ni nikoli opredelila za feministko, zato jo danes večinoma pripisujejo obema vejama maroške feministične misli.⁶⁹

⁶⁴ Račić, »Maroška družba in gibanja za spolno enakopravnost,« 37.

⁶⁵ Sadiqi, *Moroccan Feminist Discourses*, 131–132.

⁶⁶ *Prav tam*, 132.

⁶⁷ Fatima Seedat, »Islam, Feminism, and Islamic Feminism: Between Inadequacy and Inevitability,« *Journal of Feminist Studies in Religion* 29, št. 2 (2013a): 25, <https://doi.org/10.2979/jfemistudreli.29.2.25>.

⁶⁸ Fatima Seedat, »When Islam and Feminism Converge,« *The Muslim World* 103, št. 3 (2013b): 405, <https://doi.org/10.1111/muwo.12022>.

⁶⁹ Raja Rhouni, *Secular and Islamic Feminist Critiques in the Work of Fatima Mernissi* (Leiden, Boston: Koninklijke Brill, 2010), 119–131.

Zaključek

Predstavljena analiza in kratek historični vpogled sta le en vidik tako pomembnega področja, kot je feministično gibanje v Maroku. Spomnim se, da mi je profesorica Fatima Sadiqi ob najinem pogovoru nekega popoldneva v ameriškem centru v Fezu dejala, da ima vsak pojem svojo prtljago, s katero prihaja v nov jezik. Ob tem mi predvsem pridejo na misel uporaba pojma »feminizem« in tudi zavračanje islamskega feminizma samega po sebi, predvsem zaradi (po mnenju nekaterih) protislovja med tema besedama. Tudi sama sem prva leta svojega spoznavanja sociologije imela tako prepričanje o razumevanju in umestitvi islamskega feminizma. Sicer pa je tudi ta trditev resnična, če prebiramo dela Simone de Beauvoir in podobnih, tako imenovanih »zahodnjaško sekularnih« feministk. In prtljaga, o kateri je govorila profesorica Sadiqi, se veže prav na to. Maroko ima za seboj izjemno žalostno in bolečo kolonialistično zgodbo. Feminizem se tako danes še vedno dojema kot pojem, ki je tuj, evropski, torej ni domač in vstopa v jezik s priokusom bolečine.

K temeljitejšemu vpogledu v omenjeno tematiko je pripomoglo izvajanje terenskega dela v Maroku, kjer sem s pomočjo kvalitativnih polstrukturiranih intervjujev raziskovala osebne vidike islamskega feminizma sogovornic/-kov. Če poskušamo jedrnato povzeti glavno misel islamskega feminizma v Maroku, njegov nastanek, obstoj, razmerje do sekularnega feminizma, ugotovimo, da je to še vedno izjemno osebno oblikovan koncept, brez splošno sprejete definicije. Seveda nam lahko fragmentacije feminizma/-ov nakažejo dogajanja in spremembe v družbenem in kulturnem okolju, ne smejo pa zasenčiti glavnega in bistvenega cilja feminizma – enakopravnosti. Taka raziskovanja nam lahko služijo kot aparat za razumevanje družbenih sprememb, njihovi zapleti so vaje za razumevanje, vendar se lahko razprava pri tem tudi konča. Islamski feminizem je torej predvsem zahteva za enakopravnost, vsekakor v svojem specifičnem kulturnem in verskem okolju ter specifični individualni misli.

Dovolim si trditi, da so besede pojmi, ki nas omejujejo in včasih po nepotrebnem delijo. Kar je uspelo ustvariti maroškim aktivistkam od osamosvojitve do danes, je vsekakor nepredstavljivo. Pot se nada-

ljuje in je dolga, predvsem zaradi specifičnosti političnega diskurza v Maroku, kjer se vsaka politična smer po svoje zavzema in opredeljuje, kje v sodobnem Maroku je mesto ženske, kako daleč lahko gre in kdaj je feminizma »preveč«. Kako bo v prihodnjem, bo določila (kot tudi do zdaj) kraljevina s svojo odprto/zaprto politiko govora, dostopa do informacij, izobrazbe in visokokvalificiranih delovnih mest za žensko in moško mlado prebivalstvo.

B i b l i o g r a f i j a

- Ali, Zahra, ur. »Conclusion: décoloniser et renouveler le féminisme.« V *Féminismes islamiques*, 39–45. Pariz: La Fabrique éditions, 2012.
- CVCE.EU. »L'Indépendance du Maroc et de la Tunisie.« Dostop 5. junija 2019. <https://www.cvce.eu/education/unit-content/-/unit/dd10d6bf-e14d-40b5-9ee6-37f978c87a01/2796f581-3e5a-4dff-9fbe-fd3d48966b38>.
- Eddouada, Souad in Renata Pepicelli. »Morocco: Towards an 'Islamic State Feminism'.« *Critique internationale*, št. 46 (2010/1): 87–100. <https://doi.org/10.3917/crii.046.0087>.
- Fox, Margalit. »Fatema Mernissi, a Founder of Islamic Feminism, Dies at 75.« *The New York Times*, 8. 6. 2019. <https://www.nytimes.com/2015/12/10/world/middleeast/fatema-mernissi-a-founder-of-islamic-feminism-dies-at-75.html>.
- Lamrabet, Asma. »Entre refus de l'essentialisme et réforme radicale de la pensée musulmane.« V *Féminismes islamiques*, uredila Zahra Ali, 55–70. Pariz: La Fabrique éditions, 2012.
- Mir-Hosseini, Ziba. »Muslim Women's Quest for Equality: Between Islamic Law and Feminism.« *Critical Inquiry* 32 (2006): 629–645. <https://doi.org/10.1086/508085>.
- Naciri, Rabéa. »Le mouvement des femmes au Maroc.« *Nouvelles Questions Féministes* 33, št. 2 (2014): 43–64. <https://doi.org/10.3917/nqf.332.0043>.
- Pliez, Olivier in Bouziane Semmoud. »Maghreb: Géographie.« Universalis. fr. Dostop 6. junija 2019. <https://www.universalis.fr/encyclopedie/maghreb-geographie/>.
- Račič, Manca. »Maroška družba in gibanja za spolno enakopravnost: Sodobni pogledi na (islamski) feminizem.« Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2018.
- R'chid, Moulay Abderrazak. *La femme et la loi au Maroc*. Casablanca: Le Fennec, 1991.

Rhouni, Raja. *Secular and Islamic Feminist Critiques in the Work of Fatima Mernissi*. Leiden, Boston: Koninklijke Brill, 2010.

Sadiqi, Fatima. »The Center: A Post-Revolution Space for Women's Movements in North Africa: Morocco as an Example.« V *Women's Movements in Post-»Arab Spring« North Africa*, uredila Fatima Sadiqi, 15–30. New York: Palgrave Macmillan, 2016. https://doi.org/10.1057/978-1-137-50675-7_2.

Sadiqi, Fatima. *Moroccan Feminist Discourses*. New York: Palgrave Macmillan, 2014.

Salime, Zakia. *Between Feminism and Islam: Human Rights and Sharia Law in Morocco*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2011.

Seedat, Fatima. »Islam, Feminism, and Islamic Feminism: Between Inadequacy and Inevitability.« *Journal of Feminist Studies in Religion* 29, št. 2 (2013a): 25–45. <https://doi.org/10.2979/jfemistudreli.29.2.25>.

Seedat, Fatima. »When Islam and Feminism Converge.« *The Muslim World* 103, št. 3 (2013b): 404–420. <https://doi.org/10.1111/muwo.12022>.

UN WOMEN. »Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women.« Dostop 8. junija 2019. <http://www.un.org/women-watch/daw/cedaw/>.